

LĂMPI DE PERIOADĂ ROMANĂ TIMPURIE DE LA HISTRIA. ASPECTE LEGATE DE ACTIVITATEA ATELIERELOR CARE PRODUC LĂMPI DIN DOBROGEA ROMANĂ*

Viorica RUSU-BOLINDEȚ**

Keywords: *Histria; basilica extra muros; Loeschcke VIII = Iconomu XX lamps; Euctemon; lamp producing workshops.*

Cuvinte-cheie: *Histria; basilica extra muros; opaițe de tipul Loeschcke VIII= Iconomu XX; Euctemon; ateliere de producere a lămpilor.*

Abstract: *In 2001 the excavations were restarted inside basilica extra muros, at Histria. Simultaneously, a West-East section (S I) has been excavated, in order to obtain information on the succession of habitations in this area. For the early Roman period (1st–3rd centuries A D), one of the phases is represented by a metallurgical workshop used mainly for iron working, the only preserved traces being represented by the holes of the dismantled kilns. They were turned into waste pits after the workshop ceased to exist, containing a great deal of archaeological artefacts. Among them, the objects of this paper: a lamp category (Loeschcke VIII = Iconomu XX) frequently discovered in the analyzed site, as well as in the whole Roman Dobrogea.*

These lamps present various decorations and producers' marks (the most frequently attested lamp maker is Euctemon) and were manufactured and used for a long period of time (2nd century – the beginning of the 4th century A D). Taking these artefacts as starting point, we will subsequently try to localize the lamp producing workshops of the early Roman period, in Histria as well as in the west-Pontic area.

The analyzed archaeological material, highly varied, gave us the proper occasion for opening a discussion on the matter of lamp producing centres in early Roman Dobrogea. In this stage of research, we can assume with great chances of being right that a large workshop functioned at Tomis, producing industrially Loeschcke VIII lamps. The main craftsman, Euctemon, unattested in other sites from Moesia Inferior or in the workshops of Corinth and Athens, seems to be the owner of a big officina. Considering the high

* Realizarea acestui studiu a fost posibilă ca urmare a sprijinului financiar obținut în cadrul grantului PN II ID-2241/2009, director științific dr. Corina Ionescu, Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca.

** Viorica Rusu-Bolindeț: Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, str. Constantin Daicoviciu nr. 2, RO-400020, Cluj-Napoca.

frequency of this type of lamps, mentioned in most of the west-Pontic sites, as well as the long period of time of their production (2nd century—the beginning of the 4th century), we may assume that the workshop could have had branches in other urban and rural centres, such as Callatis, Histria, Telița (?) etc.

The issue of the identification of the lamp producing workshops during the early Roman period in the west-Pontic area is far from being elucidated. Our study tried to reopen this interesting debate, ample analysis on the lamps themselves being absolutely necessary (from defining sub-types/variants and morphological specificities, to fabric analyses) for finally locating these workshops, for establishing the distribution areas of each one's products, based on their particularities. Only then we will be able to understand the organization mechanisms and the amplitude of this ancient industry.

Rezumat: În 2001 au fost reluate săpăturile la basilica extra muros de la Histria. În același timp, a fost săpată o secțiune vest-est (S I) pentru a obține informații cu privire la succesiunea locuirilor din această zonă. Pentru perioada romană timpurie (sec. I-III p.Chr.), una din faze este reprezentată de un atelier metalurgic, utilizat în principal pentru fier, singurele dovezi păstrate în acest sens fiind gropile cuptoarelor desființate. Acestea au fost transformate în gropi menajere odată ce atelierul și-a încetat activitatea, păstrându-se astfel un număr mare de artefacte. Printre acestea, constituie obiectul lucrării de față o categorie de lămpi (opaițe), (Loeschcke VIII= Iconomu XX), întâlnită frecvent în situl analizat precum și în întreaga Dobrogea romană.

Aceste lămpi prezintă diverse decoruri și ștampile ale producătorilor (cel mai întâlnit producător este Euctemon) și au fost realizate și folosite pentru o lungă perioadă de timp (sec. II- începutul sec. IV p.Chr.). Considerând aceste artefacte ca punct de plecare, vom încerca să localizăm atelierele de producere a lămpilor din perioada romană timpurie de la Histria și din zona vest-pontică.

Materialul arheologic analizat, de altfel foarte variat, ne-a oferit ocazia de a iniția o discuție cu privire la centrele de producere a lămpilor din Dobrogea romană. La acest nivel al cercetărilor, putem considera aproape cert faptul că la Tomis a funcționat un mare atelier, producând la scară industrială lămpi de tipul Loeschcke VIII. Principalul meșter, Euctemon, neatestat în alte situri din Moesia Inferior sau în atelierele de la Corinth și Athena, pare a fi proprietarul unei mari officina. Luând în considerare frecvența ridicată a acestui tip de lămpi, întâlnit în cea mai mare parte a siturilor vest-pontice, precum și producerea lor o lungă perioadă de timp (sec. II- începutul sec. IV), putem presupune că atelierul ar fi putut avea ramificații și în alte centre urbane și rurale precum Callatis, Histria, Telița (?) etc.

Problema identificării centrelor de producere a lămpilor în perioada romană timpurie în zona vest-pontică este departe de a fi clarificată. Studiul nostru a încercat să redeschidă această problemă interesantă, ampla analiză a lămpilor fiind absolut necesară (de la definirea sub-categoriilor/variantelor și caracteristicilor morfologice la analizele materialului) pentru a localiza în final aceste ateliere, pentru stabilirea ariilor de răspândire a produselor fiecăruia, în funcție de caracteristicile lor. Doar atunci vom putea înțelege mecanismele organizării și amploarea acestei industrii antice.

CONTEXTUL ARHEOLOGIC

Cercetările arheologice recente din orașul greco-roman Histria s-au concentrat atât în interiorul cetății romane târzii, cât și în exteriorul acesteia. Singurul sector extramuran, denumit după monumentul care a fost cercetat încă din 1914 de Vasile Pârvan – *basilica extra muros* –, se află în interiorul cetății romane timpurii (Pl. I). Începând cu anul 2001, paralel cu cercetarea basilicii creștine timpurii amintite (sfârșitul secolului al V-lea - începutul secolului al VII-lea p.Chr.) a fost deschisă o secțiune la cca. 50 m la Nord de aceasta, orientată Vest-Est, cu scopul obținerii de noi informații stratigrafice cu privire la succesiunea fazelor de locuire din zonă (din perioada greacă până la cea romano-bizantină)¹. (Pl. II; III/3).

Pentru perioada romană timpurie (secolele I-III p. Chr.), în secțiunea Vest-Est din acest sector s-a constatat existența unor gropi dezafectate ale unor cuptoare aparținând unui atelier de prelucrare a metalelor, precum și a vestigiilor unei clădiri de dimensiuni impresionante, care a aparținut, probabil, unui important edificiu public din interiorul cetății romane timpurii (Pl. II; III/3). În cazul primului nivel menționat, s-a constatat existența a cel puțin trei faze de funcționare a atelierului metalurgic, în care, pe o suprafață de 15 m² din extremitatea vestică a secțiunii S I, s-au dezvelit gropile a 16 cuptoare (Pl. III/4-5) și un perete de lemn cu fundație de piatră, ce ar fi putut reprezenta o compartimentare a atelierului în discuție². Cuptoarele au fost demontate și transformate în gropi menajere în momentul în care, în faza următoare de locuire, peste vestigiile atelierului au fost construite clădiri monumentale³. Din ele provine un material arheologic extrem de bogat reprezentat de ceramică (inclusiv opaițe), oase de animale în curs de prelucrare și produse finite (ace de păr și de cusut îndeosebi)⁴, obiecte din sticlă, creuzete, o mare cantitate de zgură de fier, fibule în curs de prelucrare, monede etc., toate aparținând sec. II p.Chr. Cel de-al doilea nivel aparține unui edificiu construit în manieră greacă, datat în a doua jumătate a secolului al II-lea și în prima jumătate a secolului al III-lea p. Chr.

¹ Reluarea cercetărilor arheologice din sectorul *Basilica extra muros* a fost inițiată de prof. Alexandru Suceveanu, căruia îi mulțumim și cu acest prilej pentru încrederea acordată în continuarea săpăturilor arheologice într-o zonă extrem de interesantă din punct de vedere arheologic și cu o stratigrafie nederanjată de cercetările anterioare. Prof. Al. Suceveanu a fost și responsabilul acestui sector până în anul 2003, după care conducerea acestuia a fost încredințată Vioricăi Rusu-Bolindeț. Pentru rezultatele preliminare ale cercetărilor arheologice efectuate în acest sector vezi SUCEVEANU *et alii* 2002; SUCEVEANU *et alii* 2003; SUCEVEANU *et alii* 2004; RUSU-BOLINDEȚ *et alii* 2005; RUSU-BOLINDEȚ, BĂDESCU 2003–2005; RUSU-BOLINDEȚ *et alii* 2006, cu o sinteză a săpăturilor arheologice din anii 2001–2005 (și cu un amplu studiu al cercetărilor din zona extramurană); RUSU-BOLINDEȚ *et alii* 2007; RUSU-BOLINDEȚ *et alii* 2008; RUSU-BOLINDEȚ *et alii* 2009; RUSU-BOLINDEȚ *et alii* 2010.

² RUSU-BOLINDEȚ, BĂDESCU 2006, 125-7.

³ Pentru descrierea acestor clădiri vezi RUSU-BOLINDEȚ, BĂDESCU 2003–2005, 124-125; RUSU-BOLINDEȚ *et alii* 2007; RUSU-BOLINDEȚ *et alii* 2008; RUSU-BOLINDEȚ *et alii* 2009; RUSU-BOLINDEȚ *et alii* 2010.

⁴ Singura categorie de artefacte care a fost valorificată științific până în acest moment – vezi BELDIMAN *et alii* 2010 pentru bibliografie.

MATERIALUL ARHEOLOGIC

Din multitudinea materialului arheologic descoperit în gropile cuptoarelor dezafectate ale atelierului de prelucrare a metalelor, ne-am oprit asupra unei categorii de lămpi care are o largă răspândire în Dobrogea în perioada romană timpurie. Este vorba despre lămpile de tip Loeschcke VIII = Iconomu XX (sau Broneer tipul XXVII)⁵. Alegerea noastră este motivată de faptul că acest tip de lămpi are cele mai variate reprezentări iconografice și poartă ștampile (mărcile unor meșteri olari). Prezența acestui tip pe scară largă în Dobrogea romană, ca și a mărcilor unor artizani ale căror nume nu sunt cunoscute în altă parte, cu siguranță atestă existența unei adevărate industrii producătoare de lămpi în arealul vest - pontic.

1. Trăsături caracteristice. Lămpile de tip Loeschcke VIII = Iconomu XX⁶ sunt de dimensiuni medii, cu corpul rotund, ciocul scurt, cordiform, cu orificiul de ardere pe jumătate intrat în corpul opaițului, cu discul concav delimitat de bordură prin două caneluri. Au fundul rotund, plat, încadrat de unul sau două caneluri și toarta inelară⁷.

După C. Iconomu, precursorul acestui tip de lămpi, din punct de vedere cronologic și tipologic, este tipul cu ciocul scurt, cordiform, datat în secolele I-II p. Chr., cunoscut și ca tipul Iványi VII. Pe baza descoperirilor funerare din necropolele Tomis-ului, asociate cu material numismatic și ceramic, autorul menționat a datat acest tip de lămpi în secolele II-III p. Chr.⁸. Ulterior, pe baza descoperirilor din contexte arheologice bine date, C. Iconomu a restrâns această dată, îndeosebi la piesele care au ștampila producătorului *Euctemon*, respectiv la mijlocul sau al treilea sfert al secolului al II-lea p. Chr.⁹. Autorul a precizat însă că această dată este valabilă numai pentru exemplarele care au elemente de dată precise¹⁰, tipul respectiv de lămpi având o cronologie mult mai generală, secolele II-III p. Chr. eventual și începutul secolului al IV-lea p. Chr.¹¹.

Datorită numărului mare de exemplare analizate și a perioadei mari de producere a acestora, precum și în funcție de prezența sau absența ștampilelor cu numele producătorilor, C. Iconomu a propus, pe lângă o diferențiere calitativă, și una cronologică. Astfel, cele mai timpurii exemplare, date în secolul al II-lea, au fost considerate cele care au toarta lamelară, canelată, o execuție îngrijită, pasta și firnisul fine¹². Tot acestei perioade i-ar aparține și lămpile care au ștampila

⁵ Pentru încadrarea generală a formei vezi ALRAM-STERN 1989, 34-35, Taf. A; Taf. 2, 105, tipul Loeschcke VIII.

⁶ C. Iconomu a propus această clasificare a lămpilor aflate în colecțiile Muzeului Regional de Arheologie din Constanța (acum MINAC), echivalând tipurile propuse de el cu cele cunoscute din bibliografia de specialitate de la acea dată – vezi ICONOMU 1967, *passim*.

⁷ ICONOMU 1967, 18.

⁸ ICONOMU 1967, 18 și n 31.

⁹ ICONOMU, BORDEIANU 1981, 275.

¹⁰ ICONOMU, BORDEIANU 1981, p. 274-275, date pe bază de monede de la Antoninus Pius din morminte de la Tomis și îndeosebi *Callatis*.

¹¹ ICONOMU, BORDEIANU 1981, 275.

¹² ICONOMU 1967, 20.

producătorului *Euctemon*, ele fiind descoperite de regulă în contexte datate pe baza ceramicii în secolul al II-lea p. Chr.; o extindere a folosirii lor în secolul următor nu este însă exclusă¹³. În cazul exemplarelor fără ștampilă¹⁴, același autor distinge două subvariante în funcție de calitatea pieselor. În prima categorie sunt incluse lămpi care nu se disting esențial de cele cu ștampilă și pe care le pune pe seama succesorilor meșterului *Euctemon*. În a doua categorie sunt incluse piesele care au registrul ornamental de pe capac neclar, cu canelurile slab imprimate sau inexistente, cu o foarte slabă calitate a pastei și a arderii, care este posibil să fi fost produse local, de meșterii tomitani. Ambele subvariante sunt încadrate în secolul al III-lea p. Chr.¹⁵.

Vom reveni asupra cronologiei lămpilor de tip Loeschcke VIII = Iconomu XX după prezentarea pieselor de la *Histria*.

2. Tipuri de reprezentări pe disc. Mărci de meșteri. Există mai multe variante ale aceluiași tip de lampă, ca urmare a diversității decorurilor de pe disc și de pe bordură. De asemenea, unele dintre lămpile în discuție au și ștampile de producător. Lămpile de la *Histria* cuprind următoarele tipuri de reprezentări și de ștampile¹⁶:

1. Cocoșul

a. Pășărea este reprezentată din profil în mișcare spre stânga (Pl. IV/6 a-c). Execuția artistică a decorului este de foarte bună calitate, fiind vizibile toate detaliile morfologice. Capacul și baza au fost decorate cu două caneluri pronunțate. Ștampila producătorului a fost imprimată în pasta moale înainte de ardere. Datorită slabei imprimări, numai partea centrală a numelui producătorului *Euctemon* s-a păstrat: [EYK]THM/[ΩΝΕΠΟΙ/ΕΙ] (Pl. IV/6 d-e). Piesa a fost realizată dintr-o pastă fină, de culoare roșie, fiind acoperită cu un firnis de culoare roșie închisă. Descoperiri de piese similare cu aceeași ștampilă s-au făcut la *Tomis*¹⁷ și *Callatis*¹⁸, și au fost datate în timpul dinastiei Antoninilor; aceeași datare este și în cazul exemplarului analizat de la *Histria*.

b. Reprezentarea este similară dar, din păcate, discul este spart în zona centrală, din decor fiind vizibile numai ghearele și coada cocoșului (Pl. IV/7 a-c). Toarta inelară este bine atașată. Pe fundul care a fost decorat cu trei caneluri este

¹³ ICONOMU 1967, 18; ICONOMU, BORDEIANU 1981, 275 – chiar cu o încadrare cronologică restrânsă, al doilea sfert al secolului al II-lea p. Chr.

¹⁴ C. Iconomu se referă în primul rând la lămpile care au pe disc același tip de reprezentări ca în cazul celor cu ștampila producătorului *Euctemon*, respectiv cocoșul, strugurele, craterul și scoica - vezi ICONOMU 1967, 20.

¹⁵ ICONOMU 1967, 20; ICONOMU, BORDEIANU 1981, 275.

¹⁶ Nu ne-am propus în studiul de față să reanalizăm tipologia acestei serii de lămpi, ci să semnalăm existența unui lot semnificativ și în situl de la *Histria*, provenit din contexte arheologice diferite. Totodată, am dorit să încercăm o identificare a centrelor de producție, dată fiind perioada lor lungă de fabricare și aria mare de răspândire în Dobrogea romană. De aceea nu vom include în studiul nostru un catalog exhaustiv al acestor descoperiri, ci ele vor fi cuprinse în monografia arheologică a sectorului *Basilica extra muros*.

¹⁷ ICONOMU 1967, 76-82, catalog nr. 271-76; ICONOMU, BORDEIANU 1981, 270, 274, catalog nr. 2, fig. 2 a-b; RĂDULESCU 1981, 187, Taf. II/7-8; CHERA, LUNGU 1985, 206, pl. II/12 – exemplar fără ștampilă însă; BUCOVALĂ, PAȘCA 1991, 213, M 23.

¹⁸ BÎRLĂDEANU-ZAVATIN 1977, 128-29, M1, fig. V/7 – exemplar fără ștampilă, datat în perioada Antoninilor.

vizibilă ștampila pe trei rânduri a producătorului *Euctemon*: EYKTHM/[Ω]NEΠOI/EI (Pl. IV/7 d-e). Pasta din care a fost confecționat opaițul este fină, cu incluziuni medii de cuarț, calcit și mică. A fost intens folosit, pe cioc și bazin fiind puternice urme de ardere secundară. Are aceleași analogii și aceeași datare cu exemplarul anterior. Capace fragmentare ale unor opaițe cu același tip de reprezentare de bună calitate, și care probabil au avut o ștampilă similară cu piesa analizată au fost descoperite la *Carsium*¹⁹ *Callatis*²⁰ și la *Histria*, în sectorul Terme II, dateate în primele trei sferturi ale secolului al II-lea p. Chr.²¹

c. Reprezentare similară, dar mult mai puțin vizibilă, ca urmare a calității foarte slabe a tiparului în care a fost realizat. Silueta cocoșului poate fi identificată, nu și detaliile. Exemplar fără ștampila producătorului.

Analogii de lămpi care nu au ștampilă întâlnim la *Tomis*²², *Callatis*²³, Ovidiu²⁴, Pecineaga²⁵, Peștera "La Adam"²⁶, *Tropaeum Traiani*²⁷, Măcin²⁸.

2. Rozeta. Exemplarul descoperit are discul spart în partea centrală (Pl. VI/11 a-c): Petalele rozetei sunt marcate în exterior de puncte. Umărul este decorat cu frunze de viță-de-vie, slab profilate datorită imprimării superficiale în tipar a suprafeței discului și finisării neglijente (Pl. VI/11 a, c). Are o ștampilă anepigrafică imprimată pe fund, în formă de chiorchine de strugure (Pl. VI/11 d-e), înconjurată de alte două linii duble imprimate în partea de sus, probabil sugerând codița acestuia. Piesa a fost confecționată dintr-o pastă roșie, fină, cu incluziuni de mică, cu urme de angobă roșie închisă pe disc și parțial pe pereții opaițului. Exemplare similare, cu același tip de ștampilă, s-au descoperit la *Tomis*²⁹

¹⁹ NICOLAE 1994, p. 203, catalog nr. 7, pl. III/4 A-B; p. 203-4, catalog nr. 8, pl. IV/1 A-B; 204, catalog nr. 9, pl. IV/2 A-B.

²⁰ BÎRLĂDEANU-ZAVATIN 1977, 134, M7, neilustrat; exemplar fără ștampilă, datat cu monedă de la Marcus Aurelius.

²¹ SUCEVEANU 1982, catalog nr. 57, pl. 8, faza I B.

²² ICONOMU 1967, 77-81, catalog nr. 278-317, dintre care catalog nr. 283-4; 286; 289-91; 298, 304, 307-8, 311, 316-7 unde au menționate aceeași calitate slabă a reprezentării de pe disc („ornamente slab conturate”, „ornamentația neclară și grosolană” etc.), ca și pasta grosieră din care au fost confecționate; CHERA, LUNGU 1985, p. 206, pl. II/13, piesă datată, după inventarul complexului funerar, din a doua jumătate a secolului al II-lea și până la mijlocul secolului al III-lea p. Chr.; BUCOVALĂ, PAȘCA 1991, 213, M 23.

²³ ICONOMU 1967, 81-2, catalog nr. 318-21; BÎRLĂDEANU-ZAVATIN 1977, 133, M6, cu reprezentarea de pe disc slab imprimată și fără orificiu de umplere- *posibil un rebut*; datat în secolul al II-lea p. Chr.

²⁴ ICONOMU 1967, 82, catalog nr. 322 – cu reprezentarea neclară.

²⁵ ICONOMU 1967, 82, catalog nr. 323-4.

²⁶ ICONOMU 1967, 82, catalog nr. 325.

²⁷ BARNEA *et alii* 1979, 184, fig. 153; 154-9.3.

²⁸ PARASCHIV 1997, 326, 329, catalog nr. 33, pl. IV – cu reprezentare de bună calitate a decorului și datat, ca și restul materialului arheologic, de la mijlocul secolului al II-lea până la începutul secolului al III-lea p. Chr., fără a avea contexte arheologice precise.

²⁹ ICONOMU 1967, 108, catalog nr. 540; 121, fig. 130; catalog nr. 542-6, 548; CHERA, LUNGU 1985, p. 206, pl. I/8; II, 15 – două lămpi, dintre care una are imprimat pe fund strugurele (însă autorii nu menționează care dintre cele două piese are ștampilă și care nu) dateate de la mijlocul secolului al II-lea până în primele decenii ale secolului al III-lea p. Chr.; RĂDULESCU 1981, 188, Taf. III/3, cu ștampila producătorului *Euctemon*; BUCOVALĂ, PAȘCA 1988-1989, 150, nr. 3, pl. 13 a-b, cu datare generală; BUCOVALĂ, PAȘCA 1991, 209, M 18,

și *Arrubium* (Măcin)³⁰. La *Histria*, au fost găsite două exemplare în edificiul Therme II, dintre care una cu ștampila în formă de ciorchine de strugure³¹; ambele au fost datate în faza I C, respectiv din ultimul sfert al secolului al II-lea până în prima jumătate a secolului al III-lea p. Chr.

3. Nereidă călărind un hipocamp (Pl. VI/12). Personajul feminin nud ține în mâna dreaptă capătul unei mantii, care se arcuiește în formă de semicerc deasupra capului ei, iar cu mâna stângă se ține de hipocamp. Nereida călărește vietatea marină, care este în alergare spre dreapta. Bordura lămpii a fost decorată cu frunze. Scena figurativă, de foarte bună calitate artistică, a fost amplasată deasupra orificiului de umplere al lămpii. Pasta din care a fost confecționată este fină, de culoare roșie, cu incluziuni de mică și cuarț. Piesa este acoperită de un firnis de culoare maroniu-roșcat, ușor exfoliat pe disc. Descoperiri de lămpi cu același tip de reprezentare pe disc s-au făcut la *Tomis*³², *Callatis*³³, *Adamclisi*³⁴, în teritoriul așezării antice de la Sibioara³⁵, cu încadrări cronologice cuprinse între epoca Antoninilor și prima jumătate a secolului al III-lea p. Chr.

4. Cantharos (Pl. VII/13). Vasul este reprezentat în partea centrală a discului, cu reproducerea fidelă a tipului de recipient, inclusiv a torților în formă de "S" întors și a canelurilor de la partea inferioară. Este plin cu fructe. Toarta din stânga a vasului este aproape invizibilă datorită practicării în dreptul ei a orificiului de umplere a lămpii. Bazinul nu are cele două caneluri specifice acestui tip. Pasta este fină, de culoare roșie, cu incluziuni de scoici și mică de mărime medie.

Este unul dintre tipurile de reprezentări foarte frecvent întâlnite pe lămpile de tip Loeschcke VIII = Iconomu XX, descoperite la *Tomis*³⁶, *Callatis*³⁷, *Ovidiu*³⁸, *Sâmbăta Nouă*³⁹ sau cu proveniență necunoscută din Dobrogea⁴⁰. Opailele cu acest tip de reprezentare sunt dintre cele care au și ștampila meșterului *Euctemon*, astfel de piese fiind descoperite la *Tomis*⁴¹, dar și la *Histria*, în sectorul Terme II, într-un

catalog nr. 4 - datare în ultimul sfert al secolului al II-lea p. Chr pe bază de monede; 228-9, catalog nr. 3, exemplar încadrat în prima jumătate a secolului al III-lea p. Chr.

³⁰ HARTUCHE, BOUNEGRU 1982, 227, catalog nr. 9, pl. V/1.

³¹ SUCEVEANU 1982, 108, catalog. nr. 98 – lampă cu ștampila în formă de ciorchine de strugure; 109, catalog nr. 99 – exemplar fragmentar.

³² ICONOMU 1967, 101-104, catalog nr. 488, fig. 125, 489-508; RĂDULESCU 1981, 191, Taf. IV/7; Taf. V/1; BUCOVALĂ, PAȘCA 1991, 209, M 18, datare în ultimul sfert al secolului al II-lea p. Chr. (cu monede de la Marcus Aurelius și Commodus).

³³ ICONOMU 1967, 104, catalog nr. 509; BÎRLĂDEANU-ZAVATIN 1977, 130, M3, catalog nr. 4, cu datare în secolul al II-lea, posibil și la începutul secolului al III-lea p. Chr.; 140-141, M 16, catalog nr. 1, mormânt datat cu monedă din vremea Antoninilor; 145.

³⁴ ICONOMU 1967, 104, catalog nr. 510.

³⁵ MATEI 1986, 253.

³⁶ ICONOMU 1967, 85-87, catalog nr. 346-367, între care câteva exemplare cu decorul de pe disc slab conturat – vezi catalog nr. 349-350, 357-362, 364-5, 367; RĂDULESCU 1981, 184, Taf. II/3 – reprezentare neclară; LUNGU, CHERA 1985, 216, pl. I/5-8.

³⁷ BÎRLĂDEANU-ZAVATIN 1977, p. 133, M 6, fig. V/3; p. 135-6, M 8, datat cu monedă de la Commodus.

³⁸ ICONOMU 1967, 87, catalog nr. 368-369, dintre care ultimul a fost realizat într-un tipar uzat.

³⁹ ICONOMU 1967, 87-88, catalog nr. 370-372.

⁴⁰ ICONOMU 1967, 88, catalog nr. 373.

⁴¹ ICONOMU, BORDEIANU 1981, 270, catalog nr. 1, fig. 1 a-b.

nivel datat în ultimul sfert al secolului al II-lea și prima jumătate a secolului al III-lea p. Chr.⁴². Exemplarele cu cea mai târzie încadrare cronologică au fost produse în *officina* de la Telița-Valea Morilor, ele fiind date în secolul al IV-lea p. Chr.⁴³. Pe baza contextului arheologic și a analogiilor prezentate, lămpile având ca reprezentare *cantharos*-ul cu torțile în formă de „S” întors pot fi încadrate cronologic începând cu a doua jumătate a secolului al II-lea și până la începutul secolului al IV-lea p. Chr.

5. *Crater*⁴⁴ (Pl. VII/14) este relativ asemănător ca reprezentare cu tipul anterior. Totuși, torțile sunt scurte, câteodată greu de sesizat, iar canelurile de la partea inferioară a corpului lipsesc. Toarta inelară este bine atașată de corp. Reprezentarea de pe disc nu este foarte clară datorită uzurii tiparului, iar bordura lămpii a fost netezită neglijent. Piesa a fost confecționată dintr-o pastă fină, de culoare roșie închisă, iar firnisul este de culoare cărămizie-maronie, metaliscentă. Exemplare similare au fost găsite la *Tomis*⁴⁵, *Callatis*⁴⁶, *Sâmbăta Nouă*⁴⁷, *Troesmis*⁴⁸. Un exemplar târziu, de secol IV, a fost produs în centrul ceramic de la Telița-Valea Morilor⁴⁹. La *Histria*, lămpile cu acest tip de decor pe disc sunt bine reprezentate, fiind descoperite atât exemplare cu ștampila producătorului *Euctemon*, cât și piese anepigrafice. Astfel, în edificiul Terme II, a fost găsită o lampă foarte fragmentară, numai cu două litere păstrate din inscripție, HM, pe baza căreia s-a făcut reconstituirea ștampilei⁵⁰; piesa a fost datată în primele trei sferturi ale secolului al II-lea p. Chr. Exemplare fără marca producătorului au fost descoperite și în zona situată la vest de incinta romană timpurie, unde a fost descoperit un depozit de teracote⁵¹, respectiv în inventarul funerar al unui mormânt de incinerare din necropola romană timpurie, datat începând cu a doua

⁴² SUCEVEANU 1982, 109, pl. 10/101-2.

⁴³ BAUMANN 1986, 425-426, tipul I, pl. XI/1; o variantă de dimensiuni mai mici și cu corpul mai alungit, dar același gen de reprezentare încadrat în tipul II, pl. XI/3.

⁴⁴ Denumit și cu „torți scurte” pentru a-l deosebi de *cantharos*, care a devenit astfel un „crater cu torți lungi” în multe dintre studiile în care a fost publicat acest tip de material. În fapt, este vorba despre două forme de recipiente diferite, care însă, în reprezentările meșterilor olari, aveau același rol – acela de a conține fructe, de unde probabil și confuzia legată de cele două tipuri de vase redată pe discul lămpilor.

⁴⁵ ICONOMU 1967, 83, catalog nr. 329-330, cu ștampila meșterului *Euctemon* pe fund; 83, catalog nr. 333-43, între care exemplarul cu nr. 335 are decorul de pe disc slab conturat; ICONOMU, BORDEIANU 1981, 270, catalog nr. 3, fig. 3 a-b; 275, cu ștampila lui *Euctemon*; RĂDULESCU 1981, p. 184, Taf. II/4, III/1; BUCOVALĂ, PAȘCA 1988-1989, 150, catalog nr. 2 – exemplar fragmentar datat cu monedă de la Hadrian, neilustrat; CHERA, LUNGU 1985, 206, pl. II/10 – piesă încadrată intervalului mai larg din a doua jumătate a secolului al II-lea până în prima jumătate a secolului al III-lea p. Chr.; LUNGU, CHERA 1985, 216, pl. I/4.

⁴⁶ ICONOMU 1967, 83, catalog nr. 332, cu ștampila producătorului *Euctemon*; 84-5, catalog nr. 344-345, fără ștampilă; HARTUCHE, BOUNEGRU, 227, catalog nr. 8, pl. IV/4.

⁴⁷ ICONOMU 1967, 19, fig. 35; 83, catalog nr. 326; p. 83-4, catalog nr. 328-9, toate cu ștampila producătorului *Euctemon*.

⁴⁸ ȘTEFAN 1941-1944, 479, catalog nr. 5, fig. 7/2.

⁴⁹ BAUMANN 1996, 425-426, tipul I, pl. XI/2.

⁵⁰ SUCEVEANU 1982, 105, catalog nr. 60, pl. 8.

⁵¹ SUCEVEANU 1982, 247, fig. 5/3.

jumătate a secolului al II-lea și în prima jumătate a secolului al III-lea p. Chr.⁵².

6. Scoica (Pl. VII/15) este alt tip de reprezentare, care are de regulă asociată ștampila meșterului *Euctemon*. Scoica este amplasată în centrul discului, cu extremitatea întoarsă către toarta acestuia. Striurile de pe suprafața ei sunt redată cu finețe⁵³. Exemplarul analizat a fost spart în zona orificiului de umplere a lămpii, iar toarta lipsește. Pe fund nu apar canelurile specifice și nici urma vreunei ștampile. Piesa a fost confecționată dintr-o pastă fină, roșie deschisă, cu incluziuni de cuarț și mică și are urme de angobă de culoare roșie închisă pe capac. Analogii ale acestui tip de reprezentare întâlnim la *Tomis*⁵⁴ și *Techirghiol*⁵⁵.

7. Reprezentări neidentificabile (Pl. VIII/16-17), situație datorată în primul rând stării fragmentare a pieselor, sparte mai ales în zona decorată, dar și calității slabe a tiparului în care au fost realizate. Ele se diferențiază și prin existența unor perle pe bordură. Posibil ca în această categorie să fie inclusă și ultima lampă prezentată (Pl. VIII/18), ea fiind confecționată dintr-o pastă semifină, cu incluziuni medii de calcit și mică. Baza este crăpată către centru și prezintă urme de ardere secundară. Slaba calitate a acestui exemplar ne determină să o considerăm, cu probabilitate, ca fiind un rebut.

Menționăm că în același context arheologic au fost descoperite multe piese fragmentare aparținând aceluiași tip, care vor fi analizate și catalogate în monografia arheologică a sitului.

ATELIERE DE FABRICAȚIE ÎN DOBROGEA ROMANĂ

Prin piesele de la Histria prezentate în studiul de față am dorit să (re)deschidem discuția cu privire la atelierele producătoare de lămpi din Dobrogea în perioada romană timpurie. Cantitatea impresionantă de piese aparținând unui tip bine definit - Loeschke VIII = Iconomu XX -, prezența numelui producătorului *Euctemon*, ca și a altor nume asociate și a unor ștampile anepigrafice, perioada lungă de producere și consum – secolul al II-lea - începutul secolului al IV-lea p. Chr. -, ne determină să afirmăm existența unei adevărate „industrii” de producere a lor în arealul amintit.

Atestarea existenței unor ateliere de fabricare a lămpilor presupune îndeplinirea mai multor condiții:

1. existența unor piese similare sau identice produse în serie;
2. descoperirea structurilor unor ateliere ceramice (cupatoare ceramice, gropi de extragerea și prepararea lutului, instalații de decantare a acestuia, încăperi pentru prelucrarea primară și uscarea înaintea arderii, gropi de rebuturi etc.) și a unor tipare⁵⁶;

⁵² COJA 1974, 41, fig. 2/4, pl. 1/10. Tot ea semnalează un exemplar cu același tip de decor, produs într-un tipar mai uzat, care a fost descoperit într-o cercetare mai veche, făcută la extremitatea vestică a așezării romane de pe platou, în preajma vestigiilor unui *cupator ceramic* (nu sunt indicați autorii săpăturilor arheologice sau publicația).

⁵³ ICONOMU 1967, 68, catalog nr. 222, fig. 100.

⁵⁴ ICONOMU 1967, 19, fig. 123; 95, catalog nr. 435 – exemplar cu ștampilă; 95-96, catalog nr. 437-439 – piese fără ștampilă.

⁵⁵ ICONOMU 1967, 96, catalog nr. 440 – cu mici diferențe morfologice.

⁵⁶ ROMAN 2006, 545.

3. prezența unor nume de producători locali pe lămpi;
4. găsirea unor arhetipuri⁵⁷.

Dintre siturile de pe litoralul vest-pontic, *Tomis*-ul este de departe centrul care îndeplinește o parte din condițiile enumerate mai sus. În primul rând se remarcă prin prezența unor serii tipologice, constituite din zeci, dacă nu din sute de lămpi care nu numai că au aceeași formă, dar care au și același tip de reprezentare și în general caracteristici morfologice similare sau identice. Astfel, lămpile cu reprezentări dintre cele mai diverse: mitologice (Nereidă călărind pe hipocamp, gladiatorul, hipocampul, Harpocrate, scenă dionisiacă cu satir), de animale (pantera cu *cantharos*) și păsări (cocoșul, vulturul), marine (scoica), vegetale (ciorchinele de struguri, rozeta), de vase grecești (*cantharos*, *crater*)⁵⁸ au fost produse în serii tipologice, fapt ce poate fi observat pe multitudinea pieselor descoperite. Desigur că se impune o analiză atentă a tuturor caracteristicilor morfologice ale acestora (de la formă la detaliile legate de modul de ornamentare al discului, bordurii, ciocului, bazei) pentru a se putea urmări o posibilă evoluție a anumitor variante, subvariante ale lor, dar este mai mult decât evident, în acest stadiu al cercetărilor, că ele constituie serii tipologice, în scopul realizării unei producții de masă.

În ceea ce privește cea de-a doua condiție, extrem de importantă pentru atestarea existenței unui atelier ceramic, deocamdată nu au fost descoperite cuptoare ceramice, nici alte instalații adiacente. Parțial și pentru o perioadă mai târzie (prima jumătate a secolului al IV-lea p. Chr.) și această condiție pare să fie îndeplinită. La nord de zidul de incintă roman al orașului s-a găsit o groapă cu multe fragmente de lămpi de același tip, dezlipite la locul de îmbinare a bazinului cu capacul, deci posibil niște deșeuri de fabricație. Întrucât s-a descoperit un număr mare de exemplare din același tip, s-a postulat ideea existenței unei producții de lămpi în serie⁵⁹. Totodată, groapa de rebuturi trebuie să se fi aflat în apropierea atelierului în care se produceau piesele respective, cu cuptoarele ceramice și celelalte instalații aferente⁶⁰. Desigur că aceasta este o evidență arheologică mai târzie decât perioada în care au fost produse lămpile de care ne ocupăm, dar ea ne oferă posibilitatea demonstrării indirecte a existenței unui atelier de producere a opaițelor la *Tomis*.

În ceea ce privește numele locale de producători de lămpi, cel mai cunoscut pentru perioada romană timpurie este *Euctemon*. Există foarte multe teorii legate de prezența numelor ștamplate, imprimate sau incizate pe baza opaițelor. Ele ar reprezenta fie numele proprietarului unei *figlina* (*dominus*), fie managerul acesteia, un *officinator*⁶¹. Acesta din urmă nu era și proprietarul atelierului respectiv și putea fi de condiție socială diferită – om liber, sclav sau libert. El putea închiria tot sau numai o parte din *officina* unui *dominus* (*locator*), contractul respectiv putând să cuprindă forța de muncă (*locatio, conductio operarum*) și facilitățile de

⁵⁷ Vezi întreaga discuție la ROMAN 2006, cu situația din Dacia romană și cu bibliografia aferentă.

⁵⁸ ICONOMU 1967, 18-19.

⁵⁹ ICONOMU 1970, 237, 252.

⁶⁰ ICONOMU 1970, 252-253.

⁶¹ HARRIS 1980; VERTET 1980; STEINBY 1993; KARIVIERI 1996, 272-273.

producție (*locatio, conductio rei*) sau numai una dintre ele. În funcție de mărimea atelierului și de posibilitățile celor care îl dețineau sau îl închiriau, aceștia puteau să se asocieze pentru a folosi în comun unele dintre facilitățile de producție⁶². Este posibil deci ca atelierele cu mai mulți *officinatores* să folosească în comun aceleași cuptoare pentru arderea ceramicii (cel mai adesea), aceleași tipare și arhetipuri, să se asocieze în comercializarea produselor lor etc.⁶³. Ștampilele aplicate pe lămpi (ca și pe alte produse ceramice) ajutau la diferențierea calității și a cantității producției mai multor *officinatores*, care foloseau aceleași cuptoare pentru arderea ceramicii (chiar aceeași șarjă) sau care își vindeau împreună produsele finite.

Pe de altă parte, este interesant faptul că mărcile de producător se găsesc pe anumite tipuri de lămpi și niciodată pe toate lămpile care aparțin unui tip anume. Această situație se verifică și în cazul exemplarelor care au ștampila producătorului *Euctemon*: ea se regăsește numai pe lămpile care au anumite tipuri de reprezentări pe disc, respectiv cocoșul, strugurele, *crater*-ul, *cantharos*-ul și scoica, socotite produsele tradiționale ale acestuia⁶⁴. Pe de altă parte, există numeroase exemplare cu aceleași tipuri de reprezentări, care nu au marca lui *Euctemon*. Acest fapt s-ar putea explica, în condițiile unei producții de serie, prin marcarea numai a lămpii care stătea în vârful stivei de opaițe în același cuptor, în care ardeau în aceeași șarjă produsele mai multor *officinatores*⁶⁵ (dar, desigur, că aceasta nu este singura explicație posibilă).

După amploarea producției și după perioada îndelungată de timp în care sunt produse lămpile de tip Loeschcke VIII, în primul rând cele cu ștampila lui *Euctemon*, este evident că acesta reprezenta un proprietar de atelier de producere a opaițelor, a cărui producție se întinde pe trei sau patru generații. Alături de numele lui, la *Tomis* mai sunt menționați, pe același tip de lămpi, meșterii *Lucianus*⁶⁶, *Titianus*⁶⁷ și *Amias*⁶⁸, fiecare dintre ei având însă alte tipuri de reprezentări pe capac decât cele considerate tradiționale pentru *Euctemon* și succesorii săi. Aceștia li se adaugă multe ștampile anepigrafice sau semne particulare ale meșterilor care au produs lămpi în același sit, respectiv *planta pedis*⁶⁹, strugurele⁷⁰, rozeta cu patru

⁶² ROMAN 2006, 545.

⁶³ STEINBY 1993, 141-142; KARIVIERI 1996, 274.

⁶⁴ ICONOMU 1967, 20; ICONOMU, BORDEIANU 1981, 275.

⁶⁵ PAVOLINI 1993, 67, nota 3.

⁶⁶ ICONOMU 1967, 20, 74, catalog nr. 259 – ștampila pe trei rânduri ΛΟΥΚΙΑ/ΝΟΥΕ/ΤΙΟΙΕΙ este graffitată pe fundul opaițului; pe capac are, probabil, reprezentarea unui cocoș și a unei ramuri de brad.

⁶⁷ ICONOMU 1967, 20, 70, catalog nr. 239, fig. 103, 220, cu inscripția incizată TITI/ANOY – cu reprezentarea unui satir alergând doi iepuri.

⁶⁸ ICONOMU, BORDEIANU 1981, 273, 276, fig. 5 a-b. Ștampila a fost imprimată pe fundul lămpii pe două rânduri: AMIA/ΕΙΙΟΙΕΙ, iar pe capac a fost redat un cuplu de divinități. Numele enunțate de noi în text sunt în grafie greacă, în cazul genitiv.

⁶⁹ ICONOMU 1967, 20, 72, catalog nr. 252, fig. 111, 222 – cu patru semne în formă de *planta pedis* ștampilate pe fund; 73, catalog nr. 256, fig. 114; 73, catalog nr. 257, fig. 117, 223; 75, fig. 120, 225; 75, catalog nr. 269-270.

⁷⁰ Vezi mai sus trimiterile la reprezentările de rozete pe disc, asociate cu ștampila în formă de strugure.

petale⁷¹ etc. De notat este însă faptul că tipurile de reprezentări de pe discul lămpilor ale căror semne de meșteri le-am enumerat mai sus sunt total diferite și, multe dintre ele, cu decoruri mult mai complexe decât cele ale producătorului *Euctemon*. Este evident că avem de-a face cu același tip de lampă, ce a fost produs de mai multe ateliere. Dintre acestea, cel al lui *Euctemon* și a succesorilor săi avea caracteristicile unui mare atelier, ce a confecționat produse de serie. Ceilalți meșteri este posibil fie să fi activat în cadrul aceleiași *officina*, fie, mai degrabă, să fi fost grupați în ateliere mai mici, ce încercau să facă față concurenței reprezentate de monopolul exercitat de producția „industrială” a atelierului lui *Euctemon*. De asemenea, este posibil ca multe dintre lămpile atribuite acestui centru principal de producție să fi fost copiate și imitate în ateliere mai mici, majoritatea celor care s-au ocupat de subiect grupând lămpile respective în funcție de calitatea execuției și a pastei și încadrându-le chiar și cronologic din acest punct de vedere⁷². Din punctul nostru de vedere, această încadrare trebuie revăzută, deoarece atât lămpi de foarte bună calitate, cât și cele cu decorurile șterse sau confecționate dintr-o pastă de calitate mai slabă au fost descoperite în aceleași contexte arheologice.

Din păcate, până în acest moment nu au fost descoperite nici tipare și nici arhetipuri care să fi aparținut acestui producător și centrului său de producție, nici altor meșteri. Judecând însă după aria de răspândire a produselor sale – în principalele orașe și așezări de pe litoralul vest pontic (Pl. IX), se poate spune, pentru moment, că are o distribuție regională a produselor⁷³. Fabricarea la scară mare a lămpilor este continuată la *Tomis* și în perioada romană târzie, fiind copiate și imitate apoi produsele atelierelor ateniene. Și de această dată avem un producător care își pune numele pe lămpile pe care le realizează, indicând și locul său de origine – ΜΑΡΚΟΥ/ΤΟΜΕΙΤΗ/ΕΠΟΙΕΙ[Ι]⁷⁴, ceea ce oferă un indiciu direct al producției locale.

Posibilitatea ca atelierul lui *Euctemon* să fie la *Callatis*, ipoteză bazată pe cantitatea mare a materialului descoperit⁷⁵, nu pare viabilă deocamdată, nefiind îndeplinite niciuna dintre celelalte condiții enumerate mai sus pentru atestarea unui atelier care ar produce opaițe aici.

În ceea ce privește *Histria*, prezența unor exemplare care folosesc același tipar sau care au, aproximativ, același tip de reprezentări pe disc – vezi seria tipologică având ca reprezentare un cocoș pe disc, cu și fără ștampila lui *Euctemon* (Pl. V/9-10), ca și calitatea pastei și a firnisului ne sugerează ipoteza existenței unei producții locale⁷⁶. Atelierul ceramic este posibil să fi fost în imediata vecinătate a celui de prelucrare a metalelor; de altfel, în timpul cercetărilor

⁷¹ ICONOMU 1967, catalog nr. 224, fig. 221.

⁷² ICONOMU 1967, 19-20; ICONOMU, BORDEIANU 1981, 275; RĂDULESCU 1981, p. 193.

⁷³ HARRIS 1980, 142; KARIVIERI 1996, 275.

⁷⁴ Pentru activitatea atelierului lui *Markos Tomitanul* vezi ICONOMU 1967, 21-2, tipurile XXIII-XXIV, 122-3, fig. 39, 230; RĂDULESCU 1981, 193-195.

⁷⁵ ICONOMU 1981, 275-6.

⁷⁶ Fapt observat de M. Coja, care pleda din anii '70 pentru existența unor ateliere locale la *Histria*, ale căror produse s-ar fi răspândit în teritoriu - vezi COJA 1974, 44 și nota 23; la fel Al. Suceveanu, după descoperirea depozitului de teracote de la *Histria* - SUCEVEANU 1967, 253; SUCEVEANU 1977, 117.

arheologice desfășurate pentru dezvelirea turnurilor cetății romane târzii - în substrucția turnului de la Poarta mare, a fost descoperit un cuptor de ars ceramică fină în care s-au găsit monede de la Traian, Hadrian și Faustina Senior⁷⁷. Un alt cuptor pentru ars ceramica a fost descoperit în sectorul T, iar un atelier coroplastic a fost atestat, indirect, la 1 km spre NV de poarta cetății romane târzii, în apropierea locului fostei pescării, cu datare în secolul al II-lea p. Chr.⁷⁸.

Pe de altă parte, este adevărat că *Histria* se afla la o distanță mică de Tomis și că transportul lămpilor din atelierele de aici se putea face într-un timp scurt și fără costuri mari. Însă existența unei posibile sucursale a atelierului lui *Euctemon* aici nu poate fi exclusă, atâta vreme cât s-au descoperit și exemplare ce par să fie rebutate, iar diferențele de pastă și firnis față de produsele tomitane sunt sesizabile⁷⁹.

CONCLUZII

Materialul arheologic analizat, de o mare varietate, ne-a oferit ocazia întreprinderii unui excurs în încercarea de identificare a unor centre de producere a lămpilor în Dobrogea în perioada romană timpurie. În acest stadiu al cercetărilor, putem considera aproape sigură existența unui mare atelier care activează la *Tomis*, ce produce pe scară largă lămpi de tip Loeschcke VIII. Producătorul principal, *Euctemon*, neatestat în alte situri din Moesia Inferior și nici în atelierele de la Corinth și Athena, pare să fie proprietarul unei mari *officina*, care produce lămpi la scară industrială. Dată fiind frecvența foarte mare a tipului de lămpi menționat în majoritatea siturilor din arealul vest-pontic, ca și perioada lungă de producere (secolul II - începutul secolului IV p.Chr.), este posibil ca atelierul menționat să fi avut sucursale în diferite alte centre urbane și rurale, cum ar fi la *Callatis*, *Histria*, *Telița* (?) etc.

Problema identificării atelierelor care produc lămpi în perioada romană timpurie în zona vest-pontică este departe de a fi elucidată. Demersul nostru a urmărit să redeschidă acest subiect incitant, fiind neapărat necesare analize de amploare asupra lămpilor produse în această perioadă (de la definirea subtipurilor/variantelor și a caracteristicilor lor morfologice la analize de paste), pentru definitivă localizare a acestor ateliere, pentru stabilirea atelierului-mamă și a sucursalelor, pentru urmărirea ariei de răspândire a produselor fiecăruia în parte pe baza particularităților lor. Abia atunci vom putea înțelege modul de organizare și amploarea acestei adevărate industrii a antichității.

⁷⁷ CANARACHE, DIMITRIU 1954, 171; SUCEVEANU 1967, 253 referiri la alte două cuptoare ceramice descoperite la Histria (unul cel indicat și în nota de față, un altul în sectorul T, datat în secolul I p.Chr., după o informație oferită de Gabriella Bordenache).

⁷⁸ SUCEVEANU 1967, 243-268, fig.1-3.

⁷⁹ Nu s-au făcut deocamdată analize de paste asupra lămpilor în discuție.

BIBLIOGRAFIE

ALRAM-STERN 1989 - E. Alram-Stern, *Die römischen Lampen aus Carnuntum*, Der römische Limes in Österreich, Heft 35, Wien, 1989.

BARNEA et alii 1979 - I. Barnea (coord.), *Tropaeum Traiani. I. Cetatea*, București, 1979.

BAUMANN 1996 - V. H. Baumann, *Ceramica utilitară produsă în secolul al IV-lea în officina romană de pe Valea Morilor*, în V. H. Baumann, *Așezări rurale antice în zona gurilor Dunării. Contribuții arheologice la cunoașterea habitatului rural (sec. I-IV p. Chr.)*. Biblioteca Istro-Pontica, Seria Arheologie, 1, Tulcea (1995), 398-437.

BELDIMAN et alii 2010 - C. Beldiman, Viorica Rusu-Bolindeț, Irina Achim, Diana-Maria Sztancs, *Aspects of ancient economy at Histria: bone/antler anvils and iron sickles*, în M. V. Angelescu et alii, (eds.) *Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offert à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca 2010, 421-436.

BÎRLĂDEANU-ZAVATIN 1977 - E. Bîrlădeanu-Zavatin, *În legătură cu o necropolă de epocă romană timpurie la Callatis*, Pontica 10 (1977), 127-152.

BUCOVALĂ, PAȘCA 1988-1989 - M. Bucovală, C. Pașca, *Descoperiri recente în necropola de epocă romană și romană-bizantină la Tomis*, Pontica 21-22 (1988-1989), 123-161.

BUCOVALĂ, PAȘCA 1991 - M. Bucovală, C. Pașca, *Descoperiri recente în necropola romană de sud-vest a Tomisului*, Pontica 24 (1991), 185-236.

CANARACHE, DIMITRIU 1954 - V. Canarache, S. Dimitriu, *Secțiuni și sonde*, în *Histria I*, București 1954, 163-205.

CHERA, LUNGU 1985 - C. Chera, V. Lungu, *Un complex funerar inedit de la Tomis*, Pontica 18 (1985), 203-14.

COJA 1974 - M. Coja, *Un mormânt de incinerare de epocă romană de la Histria*, SCIV 25 (1974), 1, 35-45.

HARRIS 1980 - W. V. Harris, *Roman Terracottas Lamps: the Organization of an Industry*, JRS 70 (1980), 126-145.

HARTUCHE, BOUNEGRU 1982 - N. Hartuche, O. Bounegru, *Opaite grecești și romane din colecțiile Muzeului Brăila*, Pontica 15 (1982), p. 221-233.

ICONOMU 1967 - C. Ionomu, *Opaite greco-romane*, Muzeul regional de arheologie Dobrogea, Constanța, 1967.

ICONOMU 1970 - C. ICONOMU, *Un depozit de lucerne la Constanța*, Pontica 3 (1970), 237-54.

ICONOMU 1986 - C. Ionomu, *Un capitol al producției și al schimbului de mărfuri în zona Dunării de Jos - Lucernele, sec. I-VII e.n.*, teză de doctorat, Universitatea București.

ICONOMU, BORDEIANU 1981 - C. Ionomu, I. Bordeianu, *O nouă descoperire de lucerne la Constanța*, Pontica 14 (1981), 269-76.

KARIVIERI 1996 - A. Karivieri, *The Athenian Lamp Industry in Late Antiquity*, Papers and Monographs of the Finnish Institute in Athens, V, Helsinki, 1996.

LOESCHCKE - S. Loeschcke, *Lampen aus Vindonissa. Ein Beitrag von Vindonissa und des antiken Beleuchtungswessens*, Zürich, 1919.

LUNGU, CHERA 1985 - V. Lungu, C. Chera, , *Un mormânt în plăci, de epocă romană, descoperit la Tomis*, Pontica 18 (1985), 215-234.

MATEI 1986 - Cr. Matei, *Cercetări periegetice pe tărul lacului Tașaul (II)*, Pontica 19 (1986), 253-266.

NICOLAE 1994 - C. NICOLAE, *Câteva opaite descoperite la Carsium*, Pontica 27 (1994), 199-207.

PARASCHIV 1997 - D. Paraschiv, *Descoperiri arheologice de epocă romană la Măcin*, Pontica 30 (1997), 317-330.

PAVOLINI 1993 - C. Pavolini, *I bolli sulle lucerne fittili dello officine centro-italiche*, în W. V. Harris (ed.), *The Inscribed Economy, Production and Distribution in the Roman Empire in*

the Light of Instrumentum Domesticum. The Proceedings of a Conference Held at the American Academy in Rome on 10-11 January 1992, JRA, Suppl. Series no. 6, Ann Arbor MI, (1993), 65-71.

PETOLESCU 1971 - C. M. Petolescu, *Opaite romane din Dobrogea*, Apulum 9 (1971), 665-672.

RĂDULESCU 1981 - A. Rădulescu, *Die locale Herstellung der beleuchtungsgegenstände Lucernae*, Pontica 14 (1981), 181-209.

ROMAN 2006 - C.-A. Roman, *Atelierele producătoare de opaite din Dacia. Elemente de identificare*, în C. Gaiu, Cr. Găzdac (eds.), *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Biblioteca Muzeului Bistrița, seria Historica 12, Bistrița/Cluj-Napoca (2006), 545-553.

RUSU-BOLINDEȚ et alii 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010- Viorica Rusu-Bolindeț et alii, *Istria. Sector: Basilica extra muros*, CCA 2005, 198-199; 2006, 197-200; 2007, 200-202; 2008, 169-171; 2009 (=Valachica 21-22), 127-129; 2010, 87-90.

RUSU-BOLINDEȚ, BĂDESCU 2003-2005 - V. Rusu-Bolindeț, Al. Bădescu, *Histria. Sectorul Basilica extra muros*, SCIVA 54-66, 2003-2005 (2006), 103-130.

STEINBY 1993 - M. Steinby, *L'organizzazione produttiva dei laterizi: un modello interpretativo per l'Instrumentum in genere?*. In: W. V. Harris (ed.), *The Inscribed Economy, Production and Distribution in the Roman Empire in the light of Instrumentum Domesticum. The Proceedings of a Conference held at The American Academy in Rome on 10-11 January 1992*, JRA, Suppl. Series no. 6, Ann Arbor MI (1993), 139-143.

SUCEVEANU 1967 - Al. Suceveanu, *Depozitul de teracote romane de la Histria*, SCIVA 18 (1967), 2, 243-268.

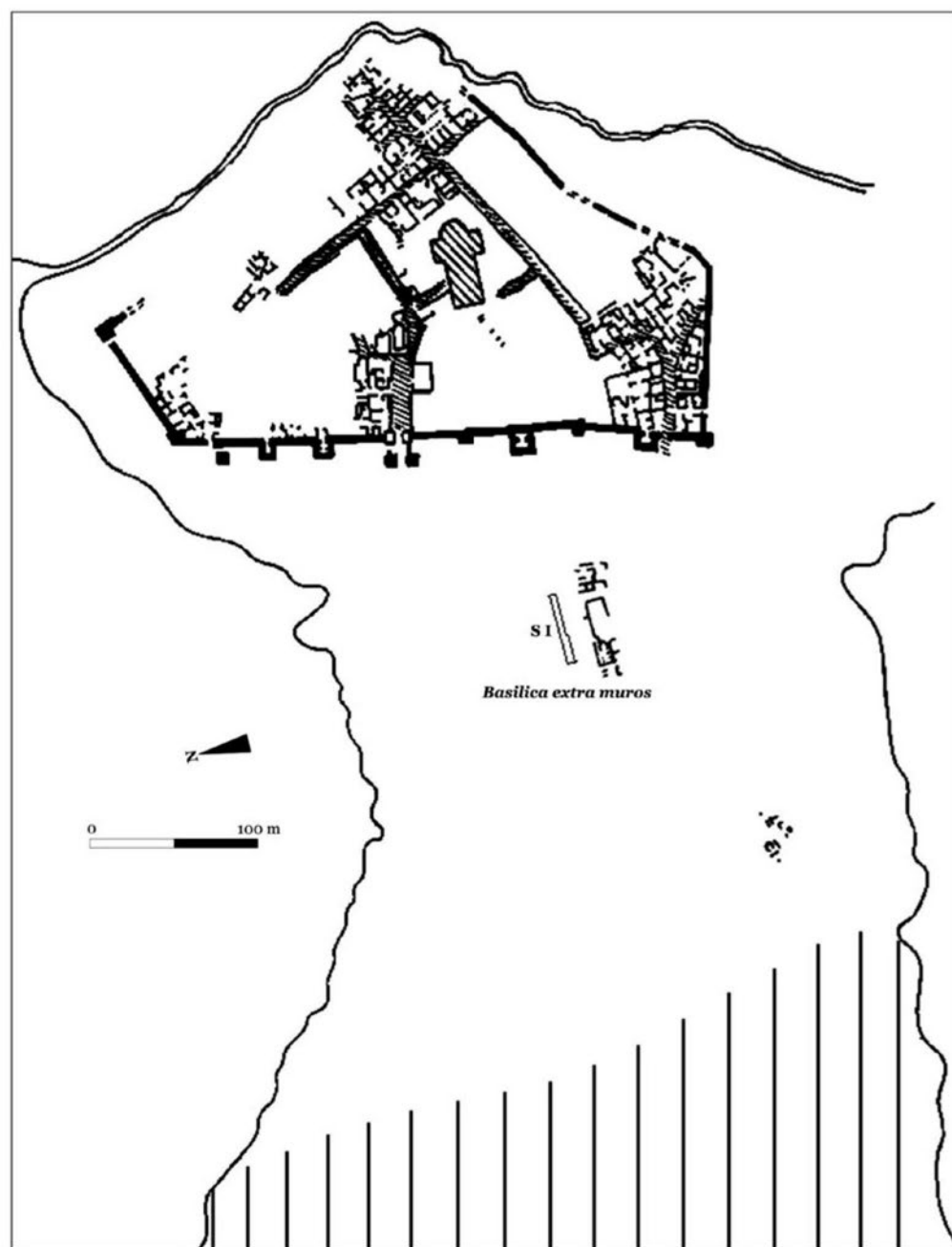
SUCEVEANU 1977 - Al. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană (sec. I-III e.n.)*, București, 1977.

SUCEVEANU 1982 - Al. Suceveanu, *Histria VI. Les thermes romaines*, Bucarest/Paris, 1982.

SUCEVEANU et alii 2002, 2003, 2004 - Al Suceveanu, et alii, *Istria. Sector: Basilica extra muros*, CCA 2002, 168-170; 2003, 163-165; 2004, 156-158.

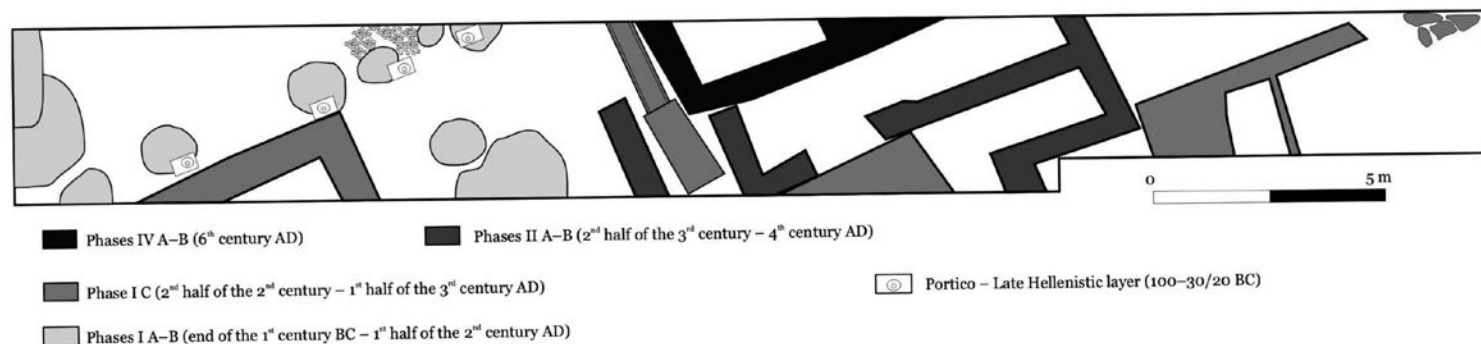
ȘTEFAN 1941-1944 - Gh. Ștefan, *Monuments inédits de Noviodunum, Dacia* 9-10 (1941-1944), 473-483.

VERTET 1980 - H. Vertet, *Recherches sur les techniques de fabrication des lampes en terre cuite du centre de la Gaule*, Revue Archéologique Sites 20, Avignon, 1980.

Pl. I - 1. Planul general al orașului greco-roman Histria, cu localizarea sectorului *Basilica extra muros* (după RUSU-BOLINDEȚ, BĂDESCU 2003–2005, fig. 1).

1. The general map of the Greek-Roman city of *Histria*, with the location of *Basilica extra muros* Sector (after RUSU-BOLINDEȚ, BĂDESCU 2003–2005, fig. 1).

Pl. II - 2. Planul săpăturilor arheologice efectuate la Histria între anii 2001-2005 în sectorul *Basilica extra muros* (după RUSU-BOLINDEȚ, BĂDESCU 2003–2005, fig. 9).

2. Plan of the archaeological excavation conducted at *Histria, Basilica extra muros* Sector, between 2001-2005 (after RUSU-BOLINDEȚ, BĂDESCU 2003–2005, fig. 9).

3

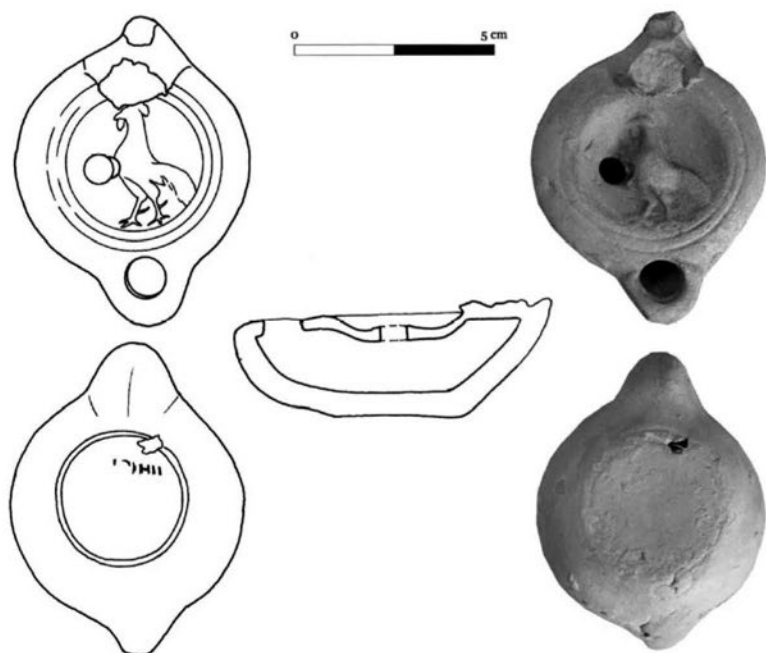

4

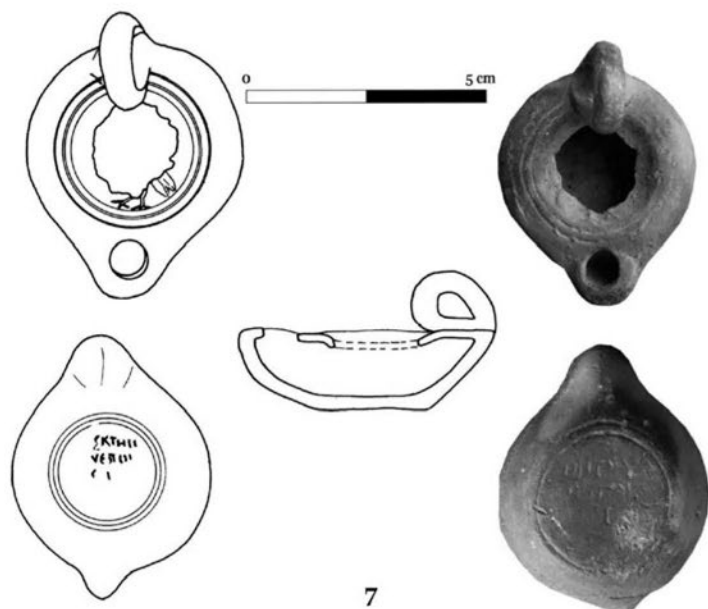

5

Pl. III - 3. Vedere generală a secțiunii SI (vedere dinspre est); 4-5. Imagini ale cuptoarelor de prelucrare a metalelor dezafectate (vedere dinspre sud-vest și sud-est).
 3. General picture of SI (eastern view); 4-5. Images of the metallurgical dislocated kilns (details from south-west and south-east).

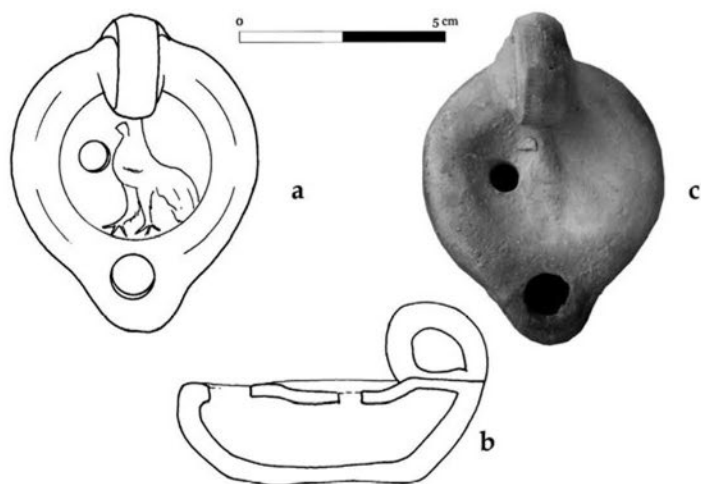
6

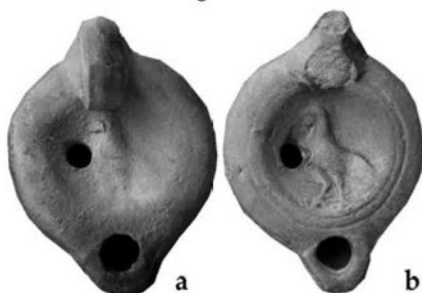
7

Pl. IV - 6-7 Lămpi de tip Loeschcke VIII, cu reprezentarea unui cocoș pe disc, și marca producătorului *Euctemon*.

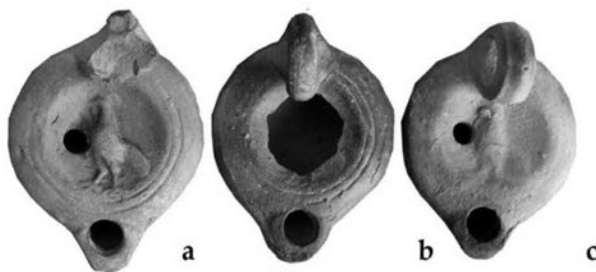
6-7 Loeschcke VIII lamps, with the representation of a rooster on disc and the mark of the producer *Euctemon*.

8

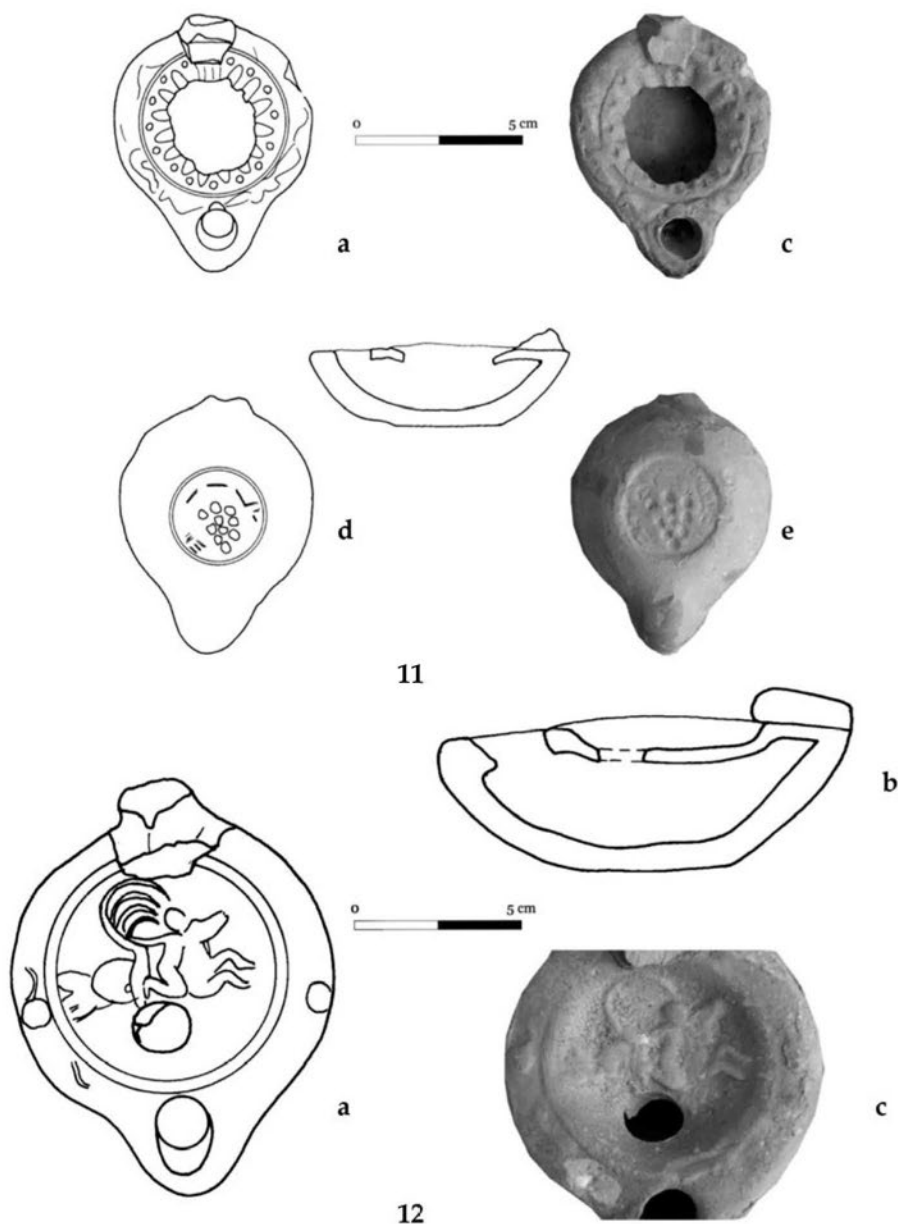
9

10

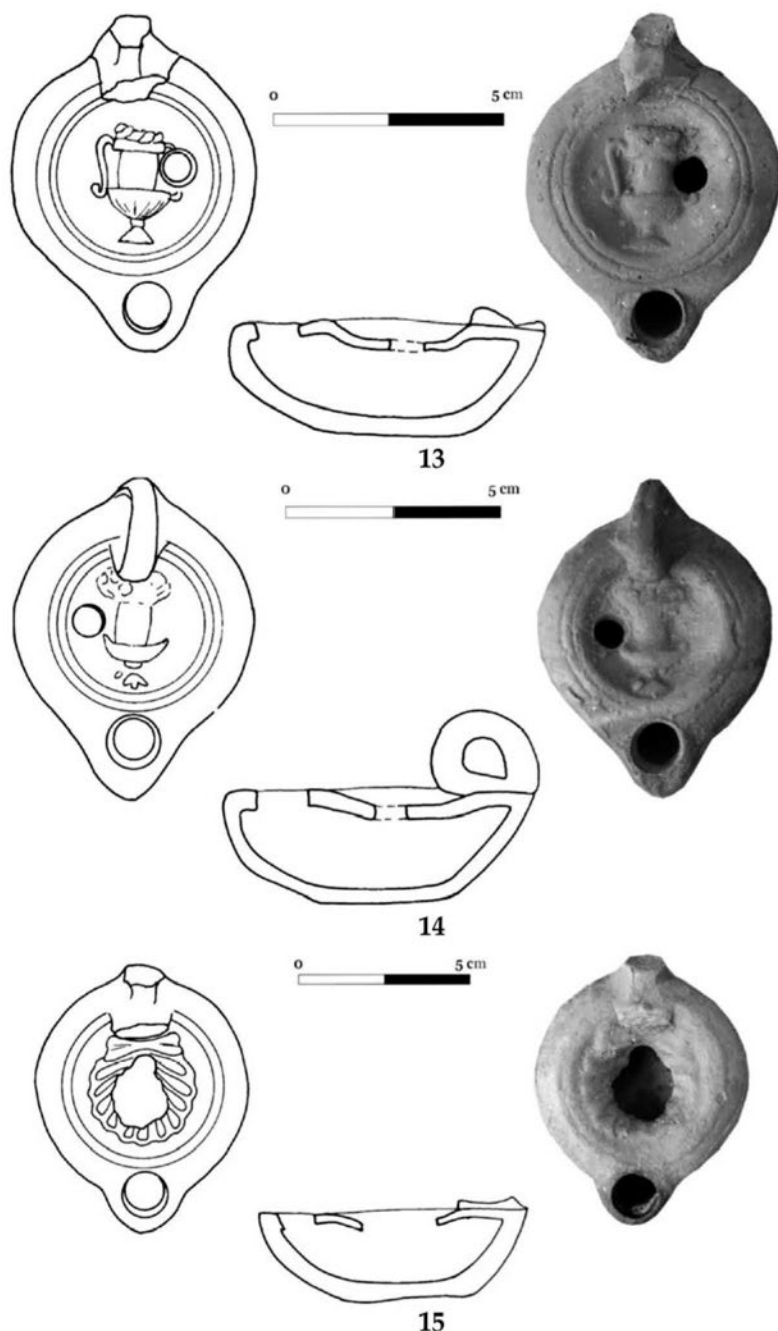
Pl. V - 8. Lampă de tip Loeschcke VIII, cu reprezentarea unui cocoș pe disc, fără șampilă; 9. același tip, serie tipologică: a. piesă fără șampilă; b. exemplar cu șampilă producătorului *Euctemon*; 10. același tip, serie tipologică: a-b. piese cu șampilă producătorului *Euctemon*; c. piesă fără șampilă.

8. Loeschcke VIII lamp, with the representation of a rooster on disk, with no mark; 9. same type, typological series: a. piece with no lamp marker's stamp; b. piece with the mark of the producer *Euctemon*; 10 same type, typological series: a-b. piece with the mark of the producer *Euctemon*; c. piece with no lamp marker's stamp.

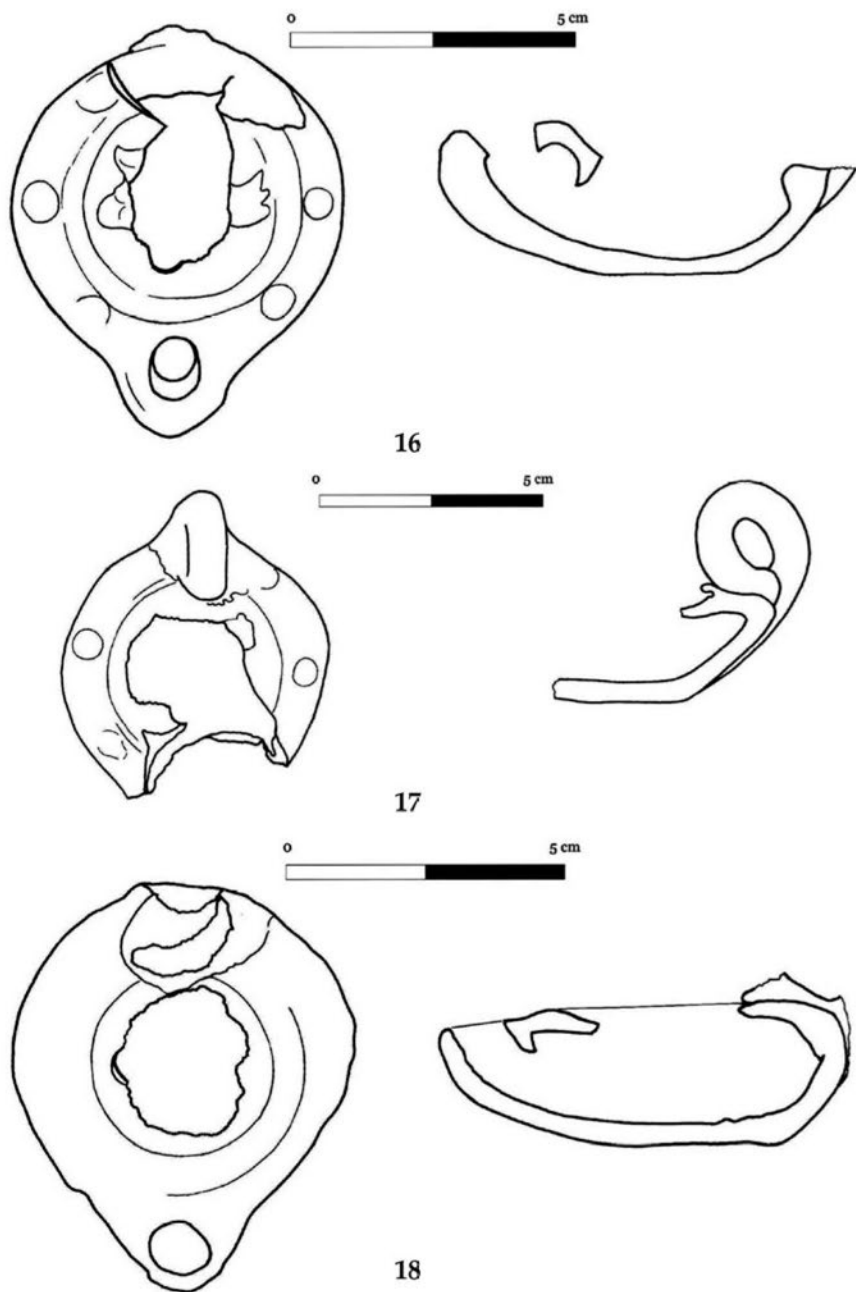
Pl. VI - 11. Lampă de tip Loeschcke VIII, cu reprezentarea unei rozete pe disc, cu ștampilă anepigrafică pe fund, cu reprezentarea unui ciorchine de strugure: 12. Lampă de tip Loeschcke VIII, cu reprezentarea unei Nereide pe hipocamp.

11. Loeschcke VIII lamp, with the representation of a rosette on the disk and un-epigraphic mark, shaped as a bunch of grapes: 12. Loeschcke VIII lamp, with the representation of a Nereid riding a sea bull on the disk.

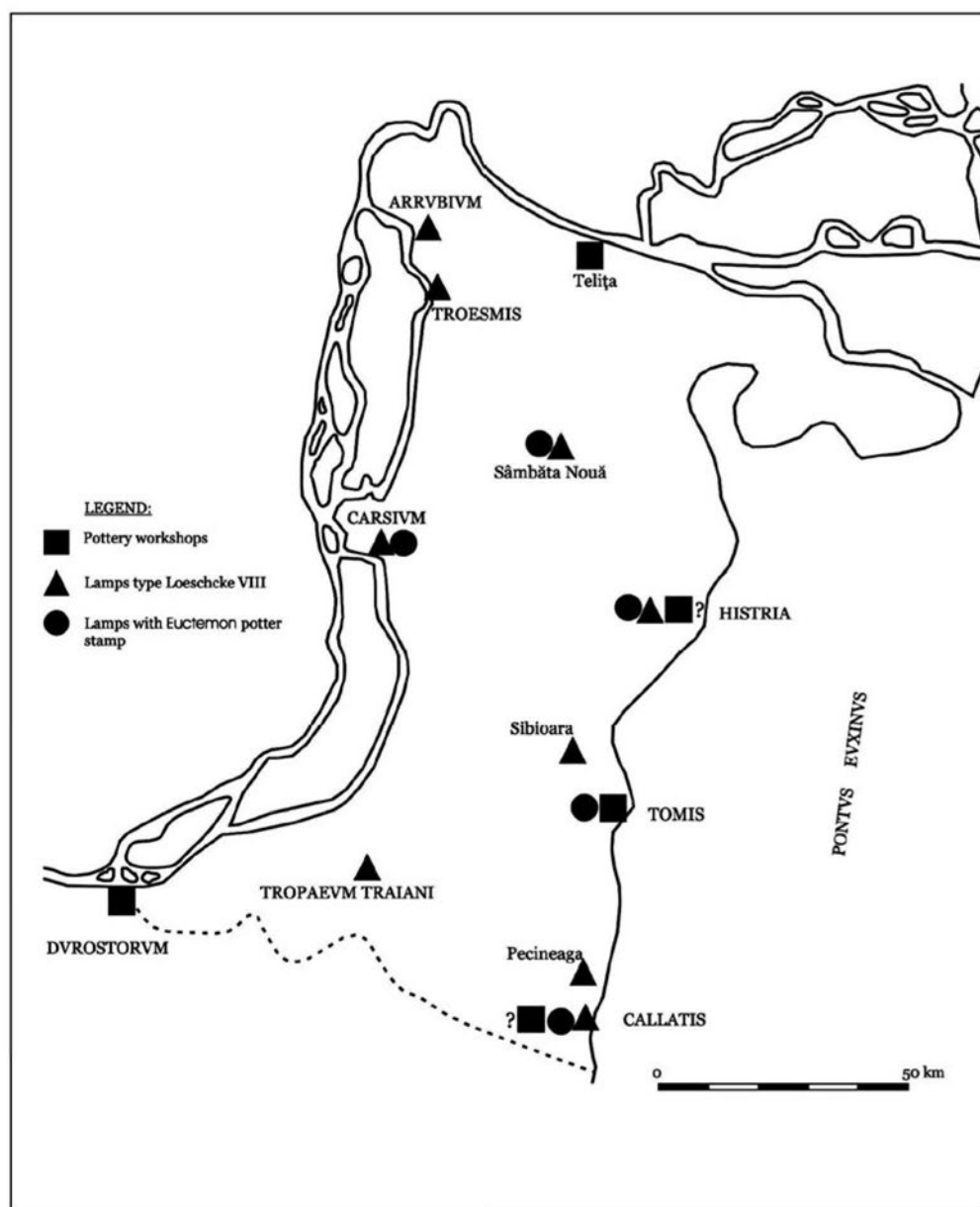
Pl. VII - Lămpi de tip Loeschcke VIII: 13. cu reprezentarea unui *cantharos* pe disc; 14. cu reprezentarea unui *crater*; 15. cu reprezentarea unei rozete.

Loeschcke VIII lamp: 13. with the representation of a *cantharos* on the disk; 14. with the representation of a *crater*; 15. with the representation of a oyster on the disk.

Pl. VIII – 16-17. Lămpi de tip Loeschcke VIII, cu perle și reprezentarea neidentificabilă pe disc; 18. Lampă de tip Loeschcke VIII, fără reprezentare pe disc.

16-17. Loeschcke VIII lamp, with pearls on the rim and unidentified representation on the disk; 18. Loeschcke VIII lamp, with no representations on the disk.

Pl. IX - 19. Harta Dobrogei romane, cu răspândirea lămpilor de tip Loeschcke VIII.
19. Map of the discoveries of Loeschcke VIII lamp in Roman Dobrogea.